

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ: Ν.Ο.Π.Ε.
ΤΜΗΜΑ: ΝΟΜΙΚΗ

ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟ ΜΑΘΗΜΑ
‘ΑΤΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ’
ΜΕ ΘΕΜΑ:

ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Όνομα: Μητράκου Αικατερίνη

Α.Μ.: 1340200200313

τηλ.: 6942047117

Υπεύθυνος Καθηγητής: Δημητρόπουλος Ανδρέας Γ.

Εαρινό Εξάμηνο 2005-2006

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ. 5
ΜΕΡΟΣ Ι – Γενικός Προβληματισμός	σελ. 6 - 11
Α. Δεσμεύσεις των συνταγματικών δικαιωμάτων	σελ.6 -7
<i>α. Έννοια και διακρίσεις των δεσμεύσεων</i>	σελ. 6
<i>α.1. φυσικές δεσμεύσεις</i>	σελ. 6
<i>α.2. ανθρωπογενείς δεσμεύσεις</i>	σελ. 6
<i>β. Κατηγορίες Δεσμεύσεων</i>	σελ. 6
<i>β.1. απλές επιδράσεις</i>	σελ. 6
<i>β.2. απλοί περιορισμοί</i>	σελ. 7
<i>β.3. προσβολές</i>	σελ. 7
Β. Γενική Θεωρία Περιορισμών	σελ. 7 - 11
<i>α. Έννοια του περιορισμού</i>	σελ. 7
<i>β. Διάκριση από τις οριοθετήσεις</i>	σελ. 8
<i>γ. Διακρίσεις των περιορισμών – Κριτήρια</i>	σελ. 8
<i>γ.1. πρόσωπα και πράγματα</i>	σελ. 8
<i>γ.2. η πηγή προέλευσης</i>	σελ. 9
<i>γ.3. ο απαγορευτικός/ «περιοριστικός» χαρακτήρας</i>	σελ. 9
<i>γ.4. το περιεχόμενο του δικαιώματος ή η διαδικασία</i>	σελ. 9
<i>γ.5. η δράση του φορέα του δικαιώματος</i>	σελ. 9
<i>γ.6. η έκταση</i>	σελ. 10
<i>γ.7. ο χρόνος</i>	σελ. 10
<i>γ.8. η αιτία (causa) επιβολής</i>	σελ. 10
<i>γ.9. η μορφή εμφάνισης</i>	σελ. 10
<i>γ.10. η φύση των περιορισμών</i>	σελ. 10

γ.11. περιεχόμενο και ένταση	σελ. 11
ΜΕΡΟΣ II – Ειδικότερα Ζητήματα	σελ. 12 - 25
A. Θεσμική εφαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων	σελ. 12 - 17
α. Έννοια της θεσμικής εφαρμογής	σελ. 12
β. Συνέπειες της θεσμικής εφαρμογής	σελ. 12
β.1. εφαρμογή του γενικού περιεχομένου του δικαιώματος	σελ. 12
β.2. εφαρμογή του θεσμικού περιεχομένου του δικαιώματος	σελ. 13
γ. Η θεσμική προσαρμογή	σελ. 13
γ.1. η αιτιώδης συνάφεια	σελ. 13
γ.2. η αρχή του αιτιώδους των περιορισμών	σελ. 14
γ.3. ζεύγη δικαιωμάτων και θεσμών	σελ. 15
γ.4. η έκταση του περιορισμού	σελ. 17
B. Οι νόμοι ως πλαίσιο άσκησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων – Επιφύλαξη νόμου	σελ. 17 - 21
α. Έννοια της επιφύλαξης νόμου	σελ. 17
β. Χαρακτηριστικά στοιχεία	σελ. 17
γ. Ειδικότερα η εισαγωγή περιορισμών	σελ. 18
γ.1. γενική επιφύλαξη	σελ. 19
γ.2. ειδική επιφύλαξη	σελ. 19
δ. Νόμος – τυπικός ή ουσιαστικός;	σελ. 20
δ.1. έμμεση/ δευτερογενής εξουσιοδότηση;	σελ. 21
Γ. Οριοθετήσεις των περιορισμών	σελ. 21 - 25
α. Έννοια	σελ. 21
β. Γενικά όρια περιορισμών	σελ. 22
β.1. ο πυρήνας του δικαιώματος	σελ. 22
β.2. η αρχή της αναλογικότητας	σελ. 23
β.3. η απαγόρευση καταχρηστικής επιβολής περιορισμών	σελ. 23

<i>β.4. η απαγόρευση νομοθετικού περιορισμού συγκεκριμένης περίπτωσης</i> .....σελ. 23	σελ. 23
<i>β.5. η συμφωνία προς την ελεύθερη δημοκρατική τάξη</i> .....σελ. 24	σελ. 24
<i>γ. Αναγκαιότητα</i> .....σελ. 24	σελ. 24
Δ. Περιορισμοί διεθνούς δικαίου .....σελ. 25	σελ. 25
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ .....σελ. 26	σελ. 26
ΠΕΡΙΛΗΨΗ – ΛΗΜΜΑΤΑ .....σελ. 27 - 28	σελ. 27 - 28
ΠΙΝΑΚΑΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ .....σελ. 29 - 30	σελ. 29 - 30
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ .....σελ. 31	σελ. 31

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το Σύνταγμα, με το σύστημα των θεμελιωδών δικαιωμάτων που θεσπίζει, δεν αποβλέπει μόνο στο συμφέρον του ανθρώπου ως ατόμου, αλλά και στη διάστασή του ως μέλους της κοινωνίας. Στη σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατική κοινωνία δεν νοείται, κατά κανόνα, συνταγματική κατοχύρωση δικαιωμάτων χωρίς την πρόβλεψη περιορισμών.

Το δικαίωμα είναι μέγεθος νομικό. Επομένως, τόσο ο καθορισμός του όσο και οι τυχόν περιορισμοί του πραγματοποιούνται με διατάξεις δικαίου. Η αποτύπωση των ορίων του δικαιώματος είναι έργο του συντακτικού και δευτερευόντως του κοινού νομοθέτη. Η σύμπραξη αυτή του κοινού με το συντακτικό νομοθέτη άλλοτε επηρεάζει και άλλοτε όχι τα θεμελιώδη δικαιώματα. Στην πρώτη περίπτωση εισάγονται απλές οριοθετήσεις, με τις οποίες προσδιορίζεται το περιεχόμενό του δικαιώματος, ενώ στη δεύτερη εισάγονται περιορισμοί, οι οποίοι συρρικνώνουν το αρχικά οριοθετημένο δικαίωμα.

Οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων πρέπει να προκύπτουν άμεσα ή έμμεσα, πάντως όμως με σαφήνεια, από το ίδιο το κείμενο του τυπικού Συντάγματος. Αυτό συμβαίνει διότι ο κοινός νομοθέτης δεν μπορεί να περιορίσει τα θεμελιώδη δικαιώματα βάσει της γενικής νομοθετικής αρμοδιότητάς του, αφού οι περιορισμοί αυτοί έχουν έκτακτο και εξαιρετικό χαρακτήρα.

Στην παρούσα μελέτη θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε το ζήτημα της εισαγωγής περιορισμών στα συνταγματικά δικαιώματα, παρουσιάζοντας ταυτόχρονα τις σχετικές απόψεις που έχουν διατυπωθεί τόσο σε θεωρητικό όσο και σε νομολογιακό επίπεδο.

ΜΕΡΟΣ Ι – ΓΕΝΙΚΟΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

A. Δεσμεύσεις των συνταγματικών δικαιωμάτων

α. Έννοια και διακρίσεις των δεσμεύσεων¹

Τα συνταγματικά δικαιώματα, όπως προαναφέρθηκε, σε μια φιλελεύθερη κοινωνία, δεν μπορούν να ασκηθούν κατά τρόπο απεριόριστο από τους φορείς τους, αλλά επιδέχονται πολλές αυξομειώσεις του εύρους τους. Πρόκειται για νομικά μεγέθη με ελαστικότητα. Οι κάθε είδους επιβαρύνσεις που υφίστανται τα συνταγματικά δικαιώματα ονομάζονται «δεσμεύσεις». Οι δεσμεύσεις διακρίνονται σε δύο κατηγορίες, τις φυσικές και τις ανθρωπογενείς.

α.1. φυσικές δεσμεύσεις

Οι φυσικές δεσμεύσεις προέρχονται από τη «φύση του πράγματος», είναι πάντοτε αιτιώδεις, επιβάλλονται από τα πράγματα διότι η φύση αποτελεί την αιτία. Δεν περιορίζουν/ προσβάλλουν με τη νομική έννοια του νόμου. Ζήτημα προσβολής τίθεται όταν παρεμβάλλεται ανθρώπινη ενέργεια.

α.2. ανθρωπογενείς δεσμεύσεις

Οι ανθρωπογενείς δεσμεύσεις, από την άλλη, είναι επιπτώσεις που υφίστανται τα συνταγματικά δικαιώματα από την κάθε είδους δράση των ιδιωτών ή των κρατικών οργάνων πάνω στα συνταγματικά δικαιώματα τρίτων - και όχι των ιδίων – και ρυθμίζονται από το δίκαιο.

β. Κατηγορίες Δεσμεύσεων

Οι δεσμεύσεις διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες. Πρόκειται για τις απλές επιδράσεις, τους απλούς περιορισμούς, και τις προσβολές των συνταγματικών δικαιωμάτων.

β.1. απλές επιδράσεις

Πρόκειται για επιρροές που ασκούνται από τη νόμιμη άσκηση των

---

1. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 195 επ.

θεμελιωδών δικαιωμάτων στον ελεύθερο κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό χώρο, χωρίς όμως να τέμνονται οι κύκλοι δράσης των ατόμων² και χωρίς να θίγεται ο προστατευτικός νομικός κύκλος του δικαιώματος.

Αλλά και ανεξάρτητα από το αν τέμνονται οι κύκλοι δράσης των ατόμων, πρόκειται για απλές επιδράσεις, εφόσον συντρέχουν αντικειμενικοί εξωτερικοί όροι που, διαμορφώνοντας τη δικαιοϊκή κατάσταση σε κάθε περίπτωση, αποκλείουν την προσβολή. Στις περιπτώσεις αυτές, ο «περιορισμός» δεν είναι αποτέλεσμα αιτιώδους συνάφειας από το κοινό αντικειμενικό στοιχείο, αλλά συνδρομής αντικειμενικού όρου, και ως εκ τούτου ο «περιορισμός» ουσιαστικά είναι απλή επίδραση³.

β.2. απλοί περιορισμοί

β.3. προσβολές

Οι απλοί περιορισμοί (επιτρεπόμενοι) και οι προσβολές (απαγορευμένοι περιορισμοί) αναλύονται αμέσως παρακάτω. Το μόνο που αναφέρουμε σ' αυτό το σημείο είναι ότι η εφαρμογή του (γενικού ή θεσμικού) αμυντικού περιεχομένου των θεμελιωδών δικαιωμάτων στις διαπροσωπικές σχέσεις αποκρούει μόνο τις προσβολές, όχι όμως και τις απλές επιδράσεις και τους απλούς περιορισμούς.

B. Γενική Θεωρία Περιορισμών

α. Έννοια του περιορισμού

Περιορισμός του θεμελιώδους δικαιώματος είναι κάθε ανθρωπογενής (υποκειμενικό στοιχείο) συρρίκνωση του γενικού του περιεχομένου (οντολογικό στοιχείο), δηλαδή της κτήσης ή της άσκησής του.⁴ Είναι κάθε πολιτειακή πράξη η οποία απαγορεύει ή εμποδίζει ή περιορίζει την πραγμάτωση της ελευθερίας που εμπίπτει στο συνταγματικά καθορισμένο πεδίο προστασίας⁵.

2., 3. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα 2004, σελ. 86, 87

4. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 201

5. Τσάτσος, Δ.Θ., Αθήνα – Κομοτηνή 1988, σελ. 233

β. Διάκριση από τις οριοθετήσεις⁶

Το δικαίωμα, ως μέγεθος νομικό, προσδιορίζεται με διατάξεις δικαίου. Ο συντακτικός νομοθέτης είναι εκείνος που αποτυπώνει τα όρια του δικαιώματος. Η διαδικασία αυτή του προσδιορισμού των ορίων των συνταγματικών δικαιωμάτων ονομάζεται «οριοθέτηση». Σε ορισμένες όμως περιπτώσεις, το δικαίωμα δεν μπορεί να εφαρμοστεί σε όλο το μήκος και το πλάτος του, αλλά ελαττωμένο. Τότε τίθενται σε εφαρμογή οι περιορισμοί.

Ο περιορισμός αποτελεί κατά συνέπεια απόκλιση εις βάρος της ελευθερίας του ανθρώπου. Ως αρνητική απόκλιση δε, ο περιορισμός δεν υπάρχει παρά μόνο στο μέτρο που έχει ειδική συνταγματική θεμελίωση. Η οριοθέτηση, λοιπόν, έχει τακτικό χαρακτήρα, ενώ ο περιορισμός έκτακτο χαρακτήρα, διότι δεν εφαρμόζεται σε όλες τις περιπτώσεις, αλλά αποτελεί εξαίρεση από τον κανόνα. Επομένως δεν υπάρχει περιορισμός, αν δεν έχει προϋπάρξει οριοθέτηση.

Κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα των περιορισμών, που προκύπτει από τον έκτακτο χαρακτήρα τους, είναι η «προσωρινότητά» τους. Έτσι, η προσωρινή στέρηση δικαιώματος, η οποία αποτελεί ολοκληρωτική στέρηση πλην όμως προσωρινή, στην ουσία εμπίπτει στο πεδίο των περιορισμών.

γ. Διακρίσεις των περιορισμών – Κριτήρια

Οι περιορισμοί διακρίνονται σε συγκεκριμένες κατηγορίες με βάση ορισμένα κριτήρια. Οι κατηγορίες που προκύπτουν είναι οι παρακάτω και παρουσιάζονται βάσει των κριτηρίων τους⁷:

γ.1. πρόσωπα και πράγματα

γ.1.1. αντικειμενικοί: είναι περιορισμοί προβλεπόμενοι ανεξάρτητα από τους φορείς τους.

γ.1.2. υποκειμενικοί: πρόκειται για περιορισμούς που βασίζονται στην ιδιότητα του υποκειμένου. Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν και εκείνοι που

---

6. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 203επ.

7. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα 2004, σελ. 72, Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 209επ.

τίθενται για ορισμένες κατηγορίες προσώπων (π.χ. άρθρ.22§4Σ, σχετικά με το δικαίωμα σύναψης σ.σ.ε. από τους δημοσίους υπαλλήλους).

γ.2. η πηγή προέλευσης

γ.2.1. συνταγματικοί/ άμεσοι: οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων θεμελιώνονται πάντοτε στο Σύνταγμα. Αυτοί που προκύπτουν άμεσα από το Σύνταγμα ονομάζονται «άμεσοι».⁸ Σε αντίθεση με τις περιπτώσεις που αναθέτει στον κοινό νομοθέτη τη ρύθμιση του περιορισμού, το Σύνταγμα θεσπίζει εδώ τον περιορισμό ως αναγκαίο συμπλήρωμα της δικής του ρύθμισης.⁹

γ.2.2. νομοθετικοί/ έμμεσοι: έχουν πάντα συνταγματική θεμελίωση. Επιτρέπονται, δηλαδή, από το Σύνταγμα, αλλά εισάγονται με την κοινή νομοθεσία. επιβάλλονται με τη λεγόμενη «επιφύλαξη νόμου».¹⁰

γ.3. ο απαγορευτικός/ «περιοριστικός» χαρακτήρας

γ.3.1. αληθείς περιορισμοί: οι γνήσιοι περιορισμοί των ατομικών δικαιωμάτων, που αφορούν τον τρόπο και σκοπό ασκήσεώς τους¹¹

γ.3.2. οιονεί περιορισμοί: απλές δεσμεύσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς που δημιουργούν την εντύπωση ότι είναι περιορισμοί. Δεν πρόκειται για συρρίκνωση του προστατευτικού κύκλου του δικαιώματος. Πρόκειται για απαγορεύσεις παράνομων συμπεριφορών που εμπεριέχουν απλές εξωτερικές ρυθμίσεις.

γ.4. το περιεχόμενο του δικαιώματος ή η διαδικασία

γ.4.1. ουσιαστικοί: περιορισμοί του περιεχομένου του δικαιώματος

γ.4.2. διαδικαστικοί: περιορισμοί αναφερόμενοι στη διαδικασία

γ.5. η δράση του φορέα του δικαιώματος

γ.5.1. ενεργητικοί: η συρρίκνωση συνίσταται στη αφαίρεση της δυνατότητας

---

8. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα 2004, σελ. 72

9. Τσάτσος, Δ.Θ., Αθήνα – Κομοτηνή 1988, σελ. 238

10. Χρυσόγονος, Κ.Χ., Αθήνα – Κομοτηνή 2002, σελ. 74

11. Δαγτόγλου, Π.Δ., Αθήνα – Κομοτηνή 2005, σελ. 180

δράσης, ενέργειας του φορέα του δικαιώματος (άρθρ.48Σ), που υπό κανονικές συνθήκες θα επιτρεπόταν.

γ.5.2. *παθητικοί*: η συρρίκνωση συνίσταται στον εξαναγκασμό του φορέα να ανέχεται πράξεις άλλων, που ενεργούν στην περιοχή του δικαιώματός του, τις οποίες υπό κανονικές συνθήκες δεν θα ήταν υποχρεωμένος να ανεχθεί (π.χ. έρευνα σε κατοικία, άρθρ.9Σ).

γ.6. η έκταση

γ.6.1. *συνολικοί*: περιορίζουν όλο το περιεχόμενο του δικαιώματος. Είναι δυνατό να οδηγήσουν σε απώλεια του δικαιώματος, αν έχουν μόνιμο χαρακτήρα.

γ.6.2. *μερικοί*: περιορίζουν μέρος του δικαιώματος.

γ.7. ο χρόνος

γ.7.1. *προσωρινοί*: διαρκούν προσωρινά

γ.7.2. *μόνιμοι*: διαρκούν μόνιμα

γ.8. η αιτία (causa) επιβολής

γ.8.1. *κυρωτικοί*: επιβάλλονται ως κύρωση, κυρίως σε περιπτώσεις υπέρβασης των ορίων άσκησης, δηλαδή λόγω παράνομης δράσης του φορέα του δικαιώματος

γ.8.2. *λειτουργικοί*: επιβάλλονται για την εξασφάλιση της λειτουργίας των θεσμών

γ.9. η μορφή εμφάνισης

γ.9.1. *ρητοί*: εμφανίζονται *expressis verbis* στο συνταγματικό κείμενο και εξειδικεύονται παραπέρα με διατάξεις του κοινού δικαίου.

γ.9.2. *μη ρητοί*: προκύπτουν από τη συνεφαρμογή διατάξεων του Συντάγματος, υπάρχουν στο συνταγματικό κείμενο, αλλά δεν έχουν αυτόνομη διατύπωση (*expressis verbis*).

γ.10. η φύση των περιορισμών

γ.10.1. πραγματικοί: προκαλούνται από ενέργειες είτε φορέων δικαιωμάτων, είτε κρατικών οργάνων.

γ.10.2. νομικοί: εισάγονται με κανόνες δικαίου (νόμος, κανονιστική πράξη).

γ.11.περιεχόμενο και ένταση

γ.11.1. περιορισμοί κτήσης: αναφέρονται στη (μη) κτήση και στην απώλεια του δικαιώματος, μη αναγνώριση συγκεκριμένου δικαιώματος ή οριστική ή προσωρινή αφαίρεση ενός ή περισσότερων συνταγματικών δικαιωμάτων. Διακρίνονται σε κυρωτικούς και λειτουργικούς.

γ.11.2. περιορισμοί άσκησης: ο φορέας διατηρεί το δικαίωμα, περιορίζεται όμως η άσκησή του χρονικά, τοπικά ή τροπικά, είτε η ικανότητα άσκησης, είτε οι όροι της ελεύθερης άσκησης. Διακρίνονται επίσης σε κυρωτικούς και λειτουργικούς.

ΜΕΡΟΣ ΙΙ – ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

A. Θεσμική εφαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων

α. Έννοια της θεσμικής εφαρμογής¹²

Θεσμική εφαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων είναι η εφαρμογή τους στο επίπεδο μερικότερης έννομης σχέσης ή θεσμού, είτε ως προς το γενικό, είτε ως προς το θεσμικό τους περιεχόμενο, όπως προσδιορίζεται από τη σχέση αιτιώδους συνάφειας.

Ο άνθρωπος ζώντας στην οργανωμένη κοινωνία είναι αναγκασμένος να εισέλθει, να ζήσει και να λειτουργήσει μέσα στους μερικότερους θεσμούς που υπάρχουν και λειτουργούν στο πλαίσιο της γενικότερης κοινωνικοκρατικής συνύπαρξης. οι θεσμοί αυτοί είναι είτε *κρατικής/ «δημόσιας» υφής* (σχολείο, πανεπιστήμιο, ένοπλες δυνάμεις), είτε *«ιδιωτικής» προέλευσης* (οικογένεια, σωματεία, πολιτικά κόμματα, συναλλαγές). Σε πολλές περιπτώσεις έχουν *άμεσα αναγκαστικό χαρακτήρα* (στρατιωτική θητεία), ενώ σε άλλες υπερισχύει η *ελευθερία επιλογής* (γάμος, σπουδές).

Ο άνθρωπος εντασσόμενος στους θεσμούς δεν μπορεί πλέον να ασκήσει τα δικαιώματά του μέσα στους χώρους αυτούς κατά τον τρόπο και το μέτρο που τα ασκεί έξω από αυτούς. Τα συνταγματικά δικαιώματα «θεσμοποιούνται», δηλαδή συστέλλονται και η ελευθερία του ανθρώπου περιορίζεται.

β. Συνέπειες της θεσμικής εφαρμογής¹³

Η εφαρμογή δικαιώματος σε θεσμό μπορεί να γίνει κατά δύο τρόπους, είτε ως εφαρμογή του γενικού περιεχομένου του, είτε ως εφαρμογή του θεσμικού περιεχομένου του.

β.1. εφαρμογή του γενικού περιεχομένου του δικαιώματος

Η εφαρμογή του γενικού περιεχομένου του δικαιώματος συνίσταται στην

---

12. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα 2004, σελ. 78

13. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα 2004, σελ. 78, 79

εφαρμογή του περιεχομένου του δικαιώματος σε όλη του την έκταση. Το δικαίωμα εφαρμόζεται, όπως έχει οριοθετηθεί/ προσδιοριστεί από το συντακτικό νομοθέτη σε όλο του το πλάτος και μήκος.

β.2. εφαρμογή του θεσμικού περιεχομένου του δικαιώματος

Θεσμικό περιεχόμενο είναι το περιορισμένο περιεχόμενο που αποκτούν τα θεμελιώδη δικαιώματα εφαρμοζόμενα μέσα σε ένα συγκεκριμένο θεσμό, σε μια συγκεκριμένη έννομη σχέση. Με άλλα λόγια είναι ό,τι απομένει, αν αφαιρέσουμε από το γενικό αμυντικό περιεχόμενο του δικαιώματος το σύνολο των απλών περιορισμών. Επομένως, το θεσμικό περιεχόμενο δεν είναι σταθερό, όπως το γενικό, αλλά παραλλάσσει στους διάφορους θεσμούς και έννομες σχέσεις. Έτσι βλέπουμε ότι τα δικαιώματα δεν είναι «αμετάβλητες σταθερές», αλλά αντίθετα, «νομικά μεγέθη», των οποίων το περιεχόμενο συστέλλεται και διαστέλλεται ανάλογα με το θεσμό, τη διαπροσωπική σχέση, στις οποίες το πλαίσιο ασκούνται.

γ. Η θεσμική προσαρμογή¹⁴

Η θεσμική προσαρμογή είναι η εφαρμογή του θεσμικού περιεχομένου του δικαιώματος σε συγκεκριμένο θεσμό και προσδιορίζεται από το δεσμό αιτιώδους συνάφειας δικαιώματος και θεσμού.

Η θεσμική εφαρμογή είναι μέθοδος αντικειμενική, διαλεκτική και ουσιαστική. Αποτελεί ταυτόχρονη εφαρμογή του περιεχομένου των δικαιωμάτων και των διαπροσωπικών σχέσεων. Δεν είναι μόνο εφαρμογή του περιεχομένου των δικαιωμάτων στις διαπροσωπικές σχέσεις, αλλά και εφαρμογή του περιεχομένου των διαπροσωπικών σχέσεων στα δικαιώματα.

γ.1. η αιτιώδης συνάφεια

Πρόκειται για τη συνάντηση των περιεχομένων θεμελιώδους δικαιώματος και θεσμού σε κοινό αντικειμενικό στοιχείο.

γ.1.1. ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας: Αν μεταξύ δικαιώματος και θεσμού

---

14. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα 2004, σελ. 79

υπάρχει αιτιώδης συνάφεια, τότε επιβάλλεται ο περιορισμός του γενικού περιεχομένου του δικαιώματος και εφαρμόζεται το περιορισμένο θεσμικό περιεχόμενο. Το μέτρο του περιορισμού καθορίζεται από την αιτιώδη συνάφεια.

γ.1.2. μη ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας: Εφόσον δικαίωμα και θεσμός δεν συνδέονται με δεσμό αιτιώδους συνάφειας, τότε επιβάλλεται η εφαρμογή του γενικού περιεχομένου του δικαιώματος, δηλαδή η εφαρμογή όλης της έκτασης του περιεχομένου του δικαιώματος. Εδώ απαγορεύεται οποιοσδήποτε περιορισμός.

γ.2. η αρχή του αιτιώδους των περιορισμών¹⁵

Βασικός κανόνας είναι ότι επιτρέπονται οι αιτιώδεις και απαγορεύονται οι αναιτιώδεις περιορισμοί. Είναι η ουσία της αρχής του αιτιώδους των περιορισμών. Υπάρχουν δύο ειδών περιορισμοί του γενικού αμυντικού περιεχομένου: οι περιορισμοί που επιτρέπονται (απλοί περιορισμοί) και οι περιορισμοί που απαγορεύονται (προσβολές των θεμελιωδών δικαιωμάτων).

γ.2.1. απλοί περιορισμοί: πρόκειται για συνταγματικά επιτρεπόμενους περιορισμούς του γενικού αμυντικού περιεχομένου, οι οποίοι είναι αιτιώδεις, δηλαδή επιβάλλονται από την αιτιώδη συνάφεια/ φυσική σχέση δικαιώματος και θεσμού. Πρόκειται δηλαδή για νόμιμους περιορισμούς.

γ.2.2. προσβολές: είναι απαγορευμένοι περιορισμοί, διότι είναι αναιτιώδεις, μη επιβαλλόμενοι από τη φυσική σχέση δικαιώματος και θεσμού ή είναι αιτιώδεις, πλην όμως ξεπερνούν το επιβαλλόμενο μέτρο. Πρόκειται για πραγματικές καταστάσεις μη αναγνωριζόμενες από το δίκαιο.

Έτσι, π.χ., είναι επιτρεπτός ο περιορισμός της εμπορικής ελευθερίας στο πλαίσιο του θεσμού της εμπορικής εταιρίας ή ο περιορισμός της πολιτικής ελευθερίας στο πλαίσιο του θεσμού του πολιτικού κόμματος.

---

15. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα 2004, σελ. 82επ., Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα – Κομοτηνή 2005, σελ. 204δ

γ.3. Ζεύγη δικαιωμάτων και θεσμών¹⁶

Τα διάφορα ζεύγη δικαιωμάτων και θεσμών, ανάλογα με το αν συνδέονται ή όχι με δεσμό αιτιώδους συνάφειας, διακρίνονται αντιστοίχως σε *ομοιογενή* και *ανομοιογενή*. Στα πρώτα, ο περιορισμός αποτελεί συνταγματική επιταγή, που απορρέει από την ταυτόχρονη κατοχύρωση και προστασία δικαιωμάτων και σχέσεων. Στα δεύτερα, συνταγματική επιταγή αποτελεί η παράλειψη του περιορισμού.

γ.3.1. ομοιογενή ζεύγη

Στις ομοιογενείς περιπτώσεις η εφαρμογή του γενικού αμυντικού περιεχομένου των θεμελιωδών δικαιωμάτων θα οδηγούσε στη διάλυση των διαπροσωπικών σχέσεων, διότι όσο αυξάνει η ένταση της ομοιογένειας, τόσο αυξάνει και η αναγκαιότητα περιορισμού του δικαιώματος. Επομένως, η ομοιογένεια, ως σχέση που απορρέει από τη φύση των πραγμάτων, αποτελεί πραγματικό και νομικό λόγο επιβολής περιορισμού στο θεμελιώδες δικαίωμα («τα ομώνυμα απωθούνται»). Τα ομοιογενή νομικά μορφώματα μπορούν να διακριθούν περαιτέρω σε *σύμφυτα*, αν ανήκουν στην ίδια βιοτική περιοχή (π.χ. τα οικογενειακά δικαιώματα είναι σύμφυτα προς τις οικογενειακές σχέσεις και θεσμούς), και *μη σύμφυτα*, αν δεν ανήκουν στην ίδια βιοτική περιοχή.

γ.3.1.1. κοινά συστατικά αντικειμενικά στοιχεία σύμφυτων ζευγών:

* Η τυποποιημένη μορφή συμπεριφοράς «καλή χρήση» αποτελεί στοιχείο της υποκειμενικής ατομικής ελευθερίας, αλλά και συστατικό στοιχείο της μισθωτικής σχέσης.

* Το «φύλο», ως φυσική ιδιότητα του προσώπου, αποτελεί αντικειμενικό στοιχείο του ατομικού δικαιώματος που απορρέει από την αρχή της ισότητας των φύλων. Ταυτόχρονα, αποτελεί αντικειμενικό στοιχείο του φεμινιστικού σωματείου, καθόσον περιέχεται στο σκοπό του.

* Η «κατοικία» είναι στοιχείο του περιεχομένου της ατομικής ελευθερίας επιλογής κατοικίας, αλλά και της συζυγικής σχέσης.

---

16. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα 2004, σελ. 82 επ.

γ.3.1.2. κοινά συστατικά αντικειμενικά στοιχεία μη σύμφυτων ζευγών:

* Ελευθερία της τέχνης και συναλλακτική σχέση αποτελούν μη σύμφυτο ζεύγος. Το αντικειμενικό στοιχείο «έργο τέχνης», ως ιδιότητα του πράγματος, αποτελεί στοιχείο του περιεχομένου της ελευθερίας της τέχνης, της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Εφόσον, όμως, παραγγέλλεται έργο τέχνης συγκεκριμένης τεχνοτροπίας, ελευθερία της τέχνης και συναλλακτική σχέση συναντώνται στο αντικειμενικό στοιχείο «έργο τέχνης».

* Ελευθερία της επιστήμης και κληρονομική σχέση αποτελούν μη σύμφυτο ζεύγος. Η «επιστήμη» αποτελεί αντικειμενικό στοιχείο του περιεχομένου της ελευθερίας της επιστήμης. Παράλληλα, όμως, η συγκεκριμένη επιστήμη, π.χ. η νομική επιστήμη, αποτελεί το περιεχόμενο της νομικής βιβλιοθήκης, η οποία είναι αντικείμενο κληρονομιάς. Η (νομική) «επιστήμη» αποτελεί, κατ' αυτόν τον τρόπο, κοινό συστατικό στοιχείο της ελευθερίας της επιστήμης και της κληρονομικής σχέσης.

* Η πολιτική ελευθερία και η εργασιακή σχέση αποτελούν ανομοιογενές ζεύγος δικαιώματος – θεσμού, καθόσον αναφέρονται σε διαφορετικές βιοτικές περιοχές (πολιτικός χώρος, εργασιακός χώρος). Η συγγραφή πολιτικού άρθρου αποτελεί συγκεκριμένη μορφή της ελευθερίας έκφρασης των πολιτικών πεποιθήσεων. Ταυτόχρονα όμως αποτελεί και μορφή εξαρτημένης εργασίας δημοσιογράφου. Επομένως, εργασιακή σχέση και πολιτική ελευθερία συναντώνται στο αντικειμενικό στοιχείο «πολιτικό περιεχόμενο των άρθρων».

γ.3.2. ανομοιογενή ζεύγη

Αντίθετα, η ανομοιογένεια δε δημιουργεί προβλήματα στη διαπροσωπική εφαρμογή, και γι' αυτό είναι δυνατή η εφαρμογή του γενικού αμυντικού περιεχομένου του δικαιώματος μέσα στο θεσμό. Πρόκειται για εφαρμογή του κανόνα «τα ετερόνυμα έλκονται». Όσο μεγαλύτερη είναι η ανομοιογένεια, τόσο περισσότερο ελαττώνεται η αναγκαιότητα περιορισμού του δικαιώματος.

γ.3.2.1. παραδείγματα

* Είναι δυνατή η εφαρμογή του γενικού αμυντικού περιεχομένου της «επαγγελματικής ελευθερίας», χωρίς να επηρεάζεται η να ανατρέπεται το περιεχόμενο της κληρονομικής σχέσης.

* Είναι δυνατή η εφαρμογή του γενικού αμυντικού περιεχομένου της «συνδικαλιστικής ελευθερίας», χωρίς να επηρεάζεται το περιεχόμενο της εργασιακής σχέσης.

γ.4. η έκταση του περιορισμού¹⁷

Για τον καθορισμό του νόμιμου μέτρου του περιορισμού λαμβάνεται και πάλι υπ' όψιν η αιτιώδης συνάφεια. Εδώ αρκεί η πιο απλή μορφή της, η σχέση αιτίας και αποτελέσματος. Ερευνητέα σχέση δεν είναι αυτή μεταξύ δικαιώματος και θεσμού σε κοινό αντικειμενικό στοιχείο. Είναι η σχέση κοινού αντικειμενικού στοιχείου και περιορισμού, και ειδικότερα αν ο τελευταίος προκύπτει ως αποτέλεσμα του κοινού αντικειμενικού στοιχείου.

B. Οι νόμοι ως πλαίσιο άσκησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων – Επιφύλαξη νόμου

α. Έννοια της επιφύλαξης νόμου¹⁸

Επιφύλαξη νόμου (Gesetzesvorbehalt, reserve de la loi) είναι κάθε μορφή συνταγματικά προβλεπόμενης σύμπραξης του κοινού νομοθέτη στο πεδίο των συνταγματικών δικαιωμάτων. Σύμφωνα με το άρθρο 25§1εδ.δ'Σ, «Οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν κατά το Σύνταγμα να επιβληθούν στα δικαιώματα αυτά πρέπει να προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα είτε από το νόμο, εφόσον υπάρχει επιφύλαξη υπέρ αυτού...»

β. Χαρακτηριστικά στοιχεία¹⁹

β.1. Η «επιφύλαξη νόμου» απαντάται σε όλο το μήκος και το πλάτος της συνταγματικής ρύθμισης. Είναι όμως όρος που έχει επικρατήσει για να αποδίδεται η σύμπραξη συντακτικού και κοινού νομοθέτη στο πεδίο των συνταγματικών δικαιωμάτων. Είναι συνταγματική πρόβλεψη «υπέρ του κοινού νομοθέτη». Ο συντακτικός νομοθέτης, απευθυνόμενος στον κοινό νομοθέτη,

---

17. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα 2004, σελ. 85

18. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα 2004, σελ. 75 επ.

19. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα 2004, σελ. 75 επ.

τον επιτάσσει ή τον προτρέπει να προβεί στη ρύθμιση συγκεκριμένου θέματος ή προϋποθέτει τη ρύθμισή του. Γενικότερα, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η επιφύλαξη του νόμου δε συναρτάται κατ' ανάγκη και αποκλειστικά με περιορισμό του δικαιώματος, αλλά αντίθετα ο νόμος αυτός μπορεί να είναι απαραίτητος για την υλοποίησή του²⁰. Η σπουδαιότερη μορφή επιφύλαξης νόμου είναι εκείνη με τη οποία ο κοινός νομοθέτης εξουσιοδοτείται να εισάγει περιορισμούς, συρρίκνωση δηλαδή, του γενικού περιεχομένου των δικαιωμάτων.

β.2. Με την επιφύλαξη νόμου μπορεί να τίθενται *εξαιρέσεις* από γενικότερη συνταγματική αρχή (π.χ. άρθρ.9§1Σ: «καμία έρευνα δε γίνεται σε κατοικία, παρά μόνο όταν και όπως ορίζει ο νόμος»). Άλλοτε ο κοινός νομοθέτης καλείται να ορίσει τις *κυρώσεις* της παράβασης συνταγματικής επιταγής (π.χ. άρθρ.9§2Σ: «οι παραβάτες...του οικιακού ασύλου...υποχρεούνται σε πλήρη αποζημίωση του παθόντος, όπως νόμος ορίζει»). Η επίκληση του κοινού νομοθέτη μπορεί να αναφέρεται στον καθορισμό των προϋποθέσεων και γενικότερα της συμπεριφοράς του Κράτους (π.χ. άρθρ.10§1Σ: «...στις αρχές, οι οποίες είναι υποχρεωμένες να ενεργούν...και να απαντούν..., σύμφωνα με το νόμο») ή και στον καθορισμό της δραστηριότητας των ίδιων των φορέων των συνταγματικών δικαιωμάτων (π.χ. άρθρ.10§1Σ: «Καθένας ή πολλοί μαζί έχουν το δικαίωμα, τηρώντας τους νόμους του Κράτους, να αναφέρονται εγγράφως στις αρχές»). Άλλοτε, τέλος, η ρύθμιση του κοινού νομοθέτη αποτελεί τη βασική «φυσική» προϋπόθεση της άσκησης του θεμελιώδους δικαιώματος, και άρα η συντακτική ρύθμιση προϋποθέτει την προηγούμενη νομοθετική ρύθμιση (π.χ. άρθρ.8§1Σ: «Κανένας δεν στερείται χωρίς τη θέλησή του το δικαστή που του έχει ορίσει ο νόμος»).

γ. Ειδικότερα η εισαγωγή περιορισμών²¹

Ειδικότερα στην περιοχή των περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων

---

20. Χρυσόγονος, Κ.Χ., Αθήνα – Κομοτηνή 2002, σελ. 75

21. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα 2004, σελ. 74 επ.

ισχύει ο βασικός κανόνας κατά τον οποίο δεν είναι δυνατή η εισαγωγή περιορισμών, χωρίς την ειδική εξουσιοδότηση του συντακτικού νομοθέτη, χωρίς δηλαδή την επιφύλαξη νόμου. Ο κοινός νομοθέτης δεν μπορεί να περιορίσει τα θεμελιώδη δικαιώματα. Για τον περιορισμό απαιτείται επιφύλαξη νόμου, ειδική πρόβλεψη του συντακτικού νομοθέτη. Τα είδη της επιφύλαξης νόμου είναι τα εξής:

γ.1. γενική επιφύλαξη νόμου

Η γενική επιφύλαξη νόμου εφαρμόζεται σε κάθε περίπτωση. Αυτό οφείλεται στο ότι το κοινό δίκαιο εξειδικεύει τις συνταγματικές διατάξεις και επομένως η υποχρέωση τήρησης του Συντάγματος συνιστά αναγκαία υποχρέωση τήρησης της σύμφωνης προς αυτό νομοθεσίας (άρθρ.120§2Σ: «Ο σεβασμός στο Σύνταγμα και τους νόμους που συμφωνούν με αυτό...αποτελούν θεμελιώδη υποχρέωση όλων των Ελλήνων»). Συνεπώς, το γενικότερο πλαίσιο άσκησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων δε διαγράφεται μόνο από τις συνταγματικές διατάξεις, αλλά και από όλες τις διατάξεις του κοινού δικαίου, που είναι σύμφωνες με το Σύνταγμα και όχι αντίθετες προς το περιεχόμενό του. Έτσι, τα θεμελιώδη δικαιώματα προστατεύουν τον φορέα τους και από τη νομοθετική εξουσία, αφού ο κοινός νομοθέτης δεν μπορεί να επεμβαίνει στη διαμόρφωσή τους καθ' οιονδήποτε τρόπο, είτε άμεσα είτε έμμεσα. Αντίθετα, οφείλει να μη θίγει το συνταγματικά προσδιορισμένο περιεχόμενό τους. Επομένως, δεν υπάρχει γενική επιφύλαξη νόμου με την έννοια της γενικής εξουσιοδότησης προς τον κοινό νομοθέτη να διαμορφώνει το κανονιστικό περιεχόμενο των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

γ.2. ειδική επιφύλαξη νόμου

Ο κοινός νομοθέτης μπορεί να επέμβει στο κανονιστικό περιεχόμενο των θεμελιωδών δικαιωμάτων μόνον εφόσον εξουσιοδοτείται ειδικά προς τούτο από τον συντακτικό νομοθέτη, μόνο δηλαδή στις περιπτώσεις της ειδικής επιφύλαξης νόμου και πάντα μέσα στα όριά της. Στις περιπτώσεις αυτές παράγονται οριοθετήσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων, οι οποίες επιτρέπονται από τον συντακτικό νομοθέτη, παράγονται όμως από τον κοινό.

Αντίθετα, όπου ο συντακτικός νομοθέτης είναι κατηγορηματικός και απόλυτος, και δεν «επιφυλάσσεται», δεν είναι δυνατή η επέμβαση του κοινού νομοθέτη.

δ. Νόμος – τυπικός ή ουσιαστικός;

Στις περισσότερες διατάξεις του Συντάγματος γίνεται παραπομπή στο «νόμο» γενικά, χωρίς να προσδιορίζεται ρητά και περιοριστικά ότι πρόκειται για τυπικό νόμο. Οι νόμοι αυτοί, η έκδοση των οποίων προβλέπεται ρητά από τις συνταγματικές διατάξεις για την εξειδίκευση, τη συμπλήρωση ή την εφαρμογή το κανονιστικού τους περιεχομένου ονομάζονται «εκτελεστικοί νόμοι». Βασικό αντικείμενο των εκτελεστικών νόμων είναι η ρύθμιση της άσκησης και των περιορισμών των συνταγματικών δικαιωμάτων.²²

Η επιφύλαξη νόμου είναι καταρχήν επιφύλαξη υπέρ της Βουλής, δηλαδή υπέρ του λεγόμενου τυπικού νόμου. Οι περιορισμοί των θεμελιωδών δικαιωμάτων είναι θέματα με πολύ μεγάλη σημασία, κοινωνική αλλά και πολιτική ένταση, για των οποίων την όσο το δυνατό επιτυχέστερη ρύθμιση αποτελεί εγγύηση η μεσολάβηση του Κοινοβουλίου (άρθρ.71§1 και 72§1Σ).²³ Δηλαδή σε κάθε περίπτωση επιφύλαξης νόμου νοείται επιφύλαξη μόνο υπέρ της νομοθετικής εξουσίας και όχι υπέρ της διοίκησης και των κανονιστικών πράξεων. Δεν μπορεί επομένως από τις συνταγματικές «επιφυλακτικές» διατάξεις να συναχθεί άμεση εξουσιοδότηση του συντακτικού νομοθέτη προς τη διοίκηση, εκτός αν ρητά ορίζεται.

Όμως υποστηρίζεται και η αντίθετη άποψη από μέρος της θεωρίας και από τη νομολογία, η οποία σήμερα είναι η κρατούσα. Σύμφωνα με την άποψη αυτή²⁴, δεν πρέπει να παραβλέπεται η εξέλιξη, που οδήγησε στη σχετικοποίηση της διάκρισης τυπικού και ουσιαστικού νόμου. Εξάλλου ο τυπικός νόμος δεν είναι προϊόν του «ορθού λόγου», όπως υποστηριζόταν παλαιότερα λόγω της κοινωνικής ομοιογένειας του Κοινοβουλίου, αλλά της κυβερνητικής απόφασης, αφού πλέον σ' αυτό συμμετέχουν πολιτικά κόμματα μαζών, οι

---

22. Βενιζέλος, Ε.Β., Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 108, 109

23. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα 2004, σελ. 76

24. Τσάτσος, Δ.Θ., Αθήνα – Κομοτηνή 1988, σελ. 244, 245

βουλευτές των οποίων είναι προαποφασισμένοι για την ψήφο τους²⁵. Επίσης, κατά το Σύνταγμα, η νομοθετική λειτουργία δεν είναι αποκλειστικά και μόνο έργο της Βουλής, αλλά και της εκτελεστικής εξουσίας (άρθρ.43§§2,4 και 44§1Σ). Επομένως συνάγεται ότι εκεί που ο συντακτικός νομοθέτης απαιτεί οπωσδήποτε τυπικό νόμο το καθόρισε ρητά (άρθρ.28, 36, 78§§1,4εδα΄, 79§§21,7Σ). Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις το αν απαιτείται ουσιαστικός ή τυπικός νόμος είναι θέμα ερμηνείας.

δ.1. έμμεση/ δευτερογενής εξουσιοδότηση;

Αυτό το είδος εξουσιοδότησης συνίσταται στη μεταβίβαση στη διοίκηση από τη Βουλή, ως αρμόδιο κατά το Σύνταγμα όργανο, της προερχόμενης από την επιφύλαξη νόμου αρμοδιότητάς της. Κατά την κρατούσα στη θεωρία και νομολογία άποψη, η δευτερογενής εξουσιοδότηση είναι δυνατή. Στην περίπτωση αυτή, η μεσολάβηση νόμου, εφόσον επιτρέπεται, καθιστά δυνατή τη ρύθμιση του θέματος όχι με τυπικό νόμο, αλλά με κανονιστική πράξη της διοίκησης, διότι εδώ η επιφύλαξη νόμου απαιτεί όχι μόνο τυπικό, αλλά και ουσιαστικό νόμο. Όμως, κατά τον καθηγητή Α.Γ. Δημητρόπουλο²⁶, η άποψη αυτή σχετικοποιεί επικίνδυνα τη συνταγματική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και δεν έχει στέρεο έρεισμα ούτε στο γράμμα ούτε στο πνεύμα του Συντάγματος (άρθρ.72§1Σ: «Στην Ολομέλεια της Βουλής συζητούνται και ψηφίζονται...νομοσχέδια και προτάσεις εκτελεστικών του Συντάγματος νόμων για την άσκηση και προστασία των ατομικών δικαιωμάτων...»).

Γ. Οριοθετήσεις των περιορισμών

α. Έννοια

Ως «οριοθετήσεις» ή «όρια» ή «περιορισμοί» των περιορισμών (Schranken-Schranken) νοούνται οι περιορισμοί που δεσμεύουν τον κοινό νομοθέτη κατά την εισαγωγή περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η προς τον κοινό

---

25. Μάνεσης, Α.Ι., Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 68 επ.

26. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα 2004, σελ. 76

νομοθέτη εξουσιοδότηση δεν είναι κατά κανόνα εξουσιοδότηση «εν λευκώ».²⁷ Αντίθετα, ο συντακτικός νομοθέτης ορίζει ρητά περιορισμούς της ρυθμιστικής σύμπραξης του κοινού νομοθέτη.²⁸ Πέρα όμως από τους ρητούς αυτούς περιορισμούς, γίνονται δεκτά γενικά όρια της περιοριστικής δράσης του κοινού νομοθέτη. Στις οριοθετήσεις αυτές ανήκουν: 1. ο πυρήνας του δικαιώματος, 2. η αρχή της αναλογικότητας, 3. η απαγόρευση καταχρηστικής επιβολής περιορισμών, 4. η απαγόρευση νομοθετικού περιορισμού συγκεκριμένης περίπτωσης, 5. η συμφωνία προς την ελεύθερη δημοκρατική τάξη.²⁹ Σύμφωνα με τη γερμανική θεωρία πρόκειται για ένα σύστημα εγγυήσεων με βάση το οποίο δεν μπορεί να υπερβεί ο εξουσιοδοτημένος από το Σύνταγμα νομοθέτης τα ηθελημένα από το συντακτικό νομοθέτη όρια παρέμβασης στα θεμελιώδη δικαιώματα.³⁰

β. Γενικά όρια περιορισμών

β.1. ο πυρήνας του δικαιώματος

Η θεωρία του «πυρήνα» του δικαιώματος είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη, αλλά και ιδιαίτερα γενική και αόριστη. Η θεωρία αυτή βασίζεται στην αντίληψη ότι κάθε δικαίωμα αποτελείται από ένα «σκληρό πυρήνα» του οποίου δεν είναι δυνατός ο περιορισμός, χωρίς αυτό να σημαίνει την ανατροπή, την *νομοθετική κατάργηση* αυτού τούτου του δικαιώματος.³¹ Η γενική αρχή προστασίας του ουσιαστικού πυρήνα του θεμελιώδους δικαιώματος αποτελεί, κατά τους θιασώτες αυτής της άποψης, *αυτονόητη αρχή* που δε χρειάζεται να διατυπωθεί σε ειδική διάταξη του Συντάγματος. Τη θεωρία του «πυρήνα» των θεμελιωδών δικαιωμάτων υιοθετεί τόσο το ΣτΕ όσο και ο Άρειος Πάγος (βλ. πίνακα νομολογίας, σελ. 29, 30). Δεν προτείνει όμως τα κριτήρια προσδιορισμού του

---

27. Μάνεσης, Α.Ι., Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 75

28. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα 2004, σελ. 77

29. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 224, 225

30. Τσάτσος, Δ.Θ., Αθήνα – Κομοτηνή 1988, σελ. 245

31. Τσάτσος, Δ.Θ., Αθήνα – Κομοτηνή 1988, σελ. 248, Μάνεσης, Α.Ι., Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 77

πυρήνα.³² Άλλωστε, δεν είναι ο πυρήνας η περιοχή η οποία πλήττεται από τις προσβολές, αλλά η λεγόμενη «περιφέρεια» του δικαιώματος, η «εξωτερική του στοιβάδα»³³, διαφορετικά το δικαίωμα θα είχε θιγεί ή δη σε πολύ μεγάλο βαθμό, αν η προσβολή έφτανε ως τον πυρήνα.

β.2. η αρχή της αναλογικότητας

Η αρχή αυτή απαιτεί όπως ο εισαγόμενος νομοθετικός περιορισμός αποτελεί κατ' είδος και έκταση πρόσφορο μέσο για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού.³⁴ Μάλιστα, η αρχή της αναλογικότητας κατοχυρώνεται πλέον (ύστερα από τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001) και ρητώς από το άρθρο 25§1εδ.δ'Σ, όπου ορίζεται ότι οι κάθε είδους περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων πρέπει «να σέβονται την αρχή της αναλογικότητας». Υπακούει στον κανόνα *in dubio pro libertate*³⁵. Την αρχή της αναλογίας δέχεται η νομολογία του ΣτΕ (βλ. απόφαση ΣτΕ2112/1984, πίνακα νομολογίας, σελ. 29).

β.3. η απαγόρευση καταχρηστικής επιβολής περιορισμών

Το άρθρ.18 της ΕΣΔΑ απαγορεύει την καταχρηστική επιβολή (θέσπιση ή εφαρμογή) των περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων, κατά το οποίο «οι επιτρεπόμενοι κατά τας διατάξεις της παρούσης Συμβάσεως περιορισμοί των ειρημένων δικαιωμάτων και ελευθεριών δεν επιτρέπεται να εφαρμοσθούν ειμή προς τον σκοπόν διά τον οποίον καθιερώθησαν». Ο κανόνας αυτός δεσμεύει όχι μόνο τη διοίκηση και τα δικαστήρια, αλλά και τον νομοθέτη.³⁶

Εμπίπτει στη γενικότερη απαγόρευση καταχρηστικής συμπεριφοράς, που ανήκει στις γενικές οριοθετήσεις.³⁷

β.4. η απαγόρευση νομοθετικού περιορισμού συγκεκριμένης περίπτωσης

Η αρχή της ισότητας, αλλά και η ίδια η έννοια του κανόνα δικαίου αποκλείει εξαρχής τη θέσπιση ατομικών νομοθετικών περιορισμών, αν και δεν

---

32. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα 2004, σελ. 77

33. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 119

34. Μάνεσης, Α.Ι., Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 77

35. Τσάτσος, Δ.Θ., Αθήνα – Κομοτηνή 1988, σελ. 245

36. Δαγτόγλου, Π.Δ., Αθήνα – Κομοτηνή 2005, σελ. 218

37. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 225

αναγράφεται ρητά στο ελληνικό Σύνταγμα. Ο Τσάτσος³⁸ αναφέρει σχετική άποψη του Α. Μάνεση³⁹: «Οι νόμοι που περιορίζουν, κατά συνταγματική εξουσιοδότηση, θεμελιώδες δικαίωμα, πρέπει να έχουν αντικειμενικό και απρόσωπο χαρακτήρα και ιδίως να μην εισάγουν διακρίσεις που θα αντέβαιναν στη συνταγματική αρχή της ισότητας του νόμου έναντι των πολιτών και της ισότητας των πολιτών μπροστά στο νόμο». Επομένως, η αρχή αυτή δεν εισάγει νέο, ιδιαίτερο περιορισμό των περιορισμών, αλλά αποτελεί απλή επανάληψη της επιταγής του άρθρ.4§1Σ.⁴⁰ (βλ και πίνακα νομολογίας, σελ. 30)

β.5. η συμφωνία προς την ελεύθερη δημοκρατική τάξη

Οι περιορισμοί είναι θεμιτοί μόνο στο μέτρο που είναι αναγκαίο σε μια δημοκρατία που είναι στηριγμένη στην ελευθερία, σύμφωνα με αυτή την αρχή.⁴¹ Η συμφωνία των περιορισμών αυτής την ελεύθερη δημοκρατική τάξη συνάδει αυτής το ζήτημα αυτής απαγόρευσης επιβολής περιορισμών κατά την εφαρμογή του γενικού περιεχομένου του δικαιώματος, δηλαδή εκτός θεσμών και άλλων έννομων σχέσεων ή αυτής περιπτώσεις ανομοιογενών ζευγών δικαιωμάτων και θεσμών.(βλ. πίνακα νομολογίας, σελ. 30)

γ. Αναγκαιότητα

Η νομοθετική δραστηριότητα υπόκειται στο Σύνταγμα και κατ' επέκταση σε διάφορους κανόνες που απορρέουν από αυτό, όπως ο σεβασμός στην ανθρώπινη αξία, οι γενικές συνταγματικές ρήτρες, οι οποίοι ναι μεν καθορίζουν το περιεχόμενο του νομοθετικού έργου, δεν αποτελούν ιδιαίτερα όρια στην εισαγωγή περιορισμών. Τα όρια αυτά τίθενται από τη αρχή του αιτιώδους των περιορισμών. Αφενός, στη γενική σχέση η εισαγωγή περιορισμών απαγορεύεται λόγω αντίθεσής της στην ελεύθερη δημοκρατική τάξη. Αφετέρου, στους θεσμούς επιτρέπεται μόνο αν υπάρχει αιτιώδης

---

38. Τσάτσος, Δ.Θ., Αθήνα – Κομοτηνή 1988, σελ. 252

39. Μάνεσης, Α.Ι., Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 76, 77

40. Χρυσόγονος, Κ.Χ., Αθήνα – Κομοτηνή 2002, σελ. 88

41. Δαγτόγλου, Π.Δ., Αθήνα – Κομοτηνή 2005, σελ. 217

συνάφεια μεταξύ δικαιώματος και θεσμού. Η αιτιώδης σχέση καθορίζει και την έκταση των περιορισμών.⁴² Επομένως, οποιαδήποτε άλλα όρια των περιορισμών των συνταγματικών δικαιωμάτων δεν θεωρούνται αναγκαία.

Δ. Περιορισμοί διεθνούς δικαίου⁴³

Κατά το άρθρ.5§2εδ.β Σ, η προστασία της ζωής, τιμής και ελευθερίας, αδιακρίτως εθνικότητας, φυλής ή γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων υπόκειται στις εξαιρέσεις που προβλέπονται από το διεθνές δίκαιο. Η διάταξη αυτή, που καθιερώνει μια «επιφύλαξη διεθνούς δικαίου», πρέπει να διαβαστεί σε συνδυασμό με τη διάταξη του άρθρ.28§1Σ, που ορίζει ότι «οι γενικά παραδεδεγμένοι κανόνες του διεθνούς δικαίου, καθώς και οι διεθνείς συμβάσεις, από την επικύρωσή τους με νόμο και τη θέση τους σε ισχύ σύμφωνα με τους όρους της καθεμιάς, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου». Επομένως, υπό τις προϋποθέσεις της τελευταίας αυτής διατάξεως, οι εξαιρέσεις αυτές, που μπορούν να είναι τόσο εθιμικού όσο και συμβατικού διεθνούς δικαίου, ενσωματώνονται στο ελληνικό δίκαιο και αποτελούν μάλιστα κανόνες δικαίου αυξημένης τυπικής ισχύος.

---

42. Δημητρόπουλος, Α.Γ., Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 225

43. Δαγτόγλου, Π.Δ., Αθήνα – Κομοτηνή 2005, σελ. 205

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

- * Οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων αποτελούν ανθρωπογενείς δεσμεύσεις που συρρικνώνουν το γενικό περιεχόμενο των τελευταίων, δηλαδή την κτήση ή άσκησή τους. Έχουν εξαιρετικό και έκτακτο χαρακτήρα, διότι δεν εφαρμόζονται σε όλες τις περιπτώσεις.
- * Οι περιορισμοί διακρίνονται σε επιτρεπτούς ή απαγορευμένους, βάσει της «αρχής του αιτιώδους των περιορισμών». Όταν τίθεται θέμα θεσμικής εφαρμογής των θεμελιωδών δικαιωμάτων και άρα περιορισμού τους, αυτά υπόκεινται στη λεγόμενη «θεσμική προσαρμογή». Τότε το γενικό περιεχόμενο των δικαιωμάτων δεν εφαρμόζεται σε όλη του την έκταση.
- * Η θεσμική προσαρμογή του δικαιώματος πραγματοποιείται όταν υπάρχει δεσμός αιτιώδους συνάφειας μεταξύ του εκάστοτε δικαιώματος και θεσμού, δηλαδή η συνάντηση των περιεχομένων τους σε κοινό αντικειμενικό στοιχείο.
- * Οι περιορισμοί των θεμελιωδών δικαιωμάτων εμπεριέχονται είτε στο Σύνταγμα, είτε στο νόμο. Ο τελευταίος, κατά την κρατούσα στη θεωρία και νομολογία άποψη, δεν απαιτείται να είναι τυπικός νόμος, αλλά αρκεί ο ουσιαστικός.
- * Οι νόμοι με τους οποίους τίθενται οι περιορισμοί ονομάζονται «εκτελεστικοί» και θεσπίζονται ύστερα από ρητή συνταγματική εξουσιοδότηση, με την «επιφύλαξη νόμου».
- * Σύμφωνα με τη θεωρία και τη νομολογία, ο κοινός νομοθέτης κατά την εισαγωγή περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεσμεύεται από τους «περιορισμούς των περιορισμών», από μια δέσμη εγγυήσεων που εξασφαλίζει τη νομιμότητα της περιοριστικής του δράσης. Όμως, αμφισβητείται η χρησιμότητά τους, λόγω της ισχύος της αρχής του αιτιώδους των περιορισμών.
- * Περιορισμοί τίθενται και από το διεθνές δίκαιο, αφού δυνάμει του άρθρου 28§1Σ, το τελευταίο καθίσταται μέρος του ελληνικού δικαίου και μάλιστα συνίσταται σε κανόνες δικαίου αυξημένης τυπικής ισχύος.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ – ΛΗΜΜΑΤΑ

Στην παρούσα μελέτη αναπτύχθηκε το ζήτημα των περιορισμών των συνταγματικών δικαιωμάτων. Παρουσιάστηκαν τα είδη των περιορισμών, η χρησιμότητά τους και η αλληλεπίδρασή τους με τους θεσμούς και τις έννομες σχέσεις. Αναπτύχθηκε επίσης πότε οι περιορισμοί θεωρούνται απαγορευμένοι από το Σύνταγμα και, από την άλλη, σε ποιες περιπτώσεις είναι αναγκαίοι και ως εκ τούτου η εισαγωγή τους αποτελεί συνταγματική επιταγή για την ορθή λειτουργία των θεσμών. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην «αιτιώδη συνάφεια» και την αναγκαιότητά της για τη διερεύνηση του επιτρεπτού ή όχι των περιορισμών σε κάθε περίπτωση. Τέλος, αφιερώθηκε ιδιαίτερο κεφάλαιο στην «επιφύλαξη νόμου», όπως και στο ζήτημα των «οριοθετήσεων των περιορισμών» και τον πραγματικό τους ρόλο στο συνταγματικό δικαιοσύστημα.

δεσμεύσεις

περιορισμοί

οριοθετήσεις

γενική εφαρμογή

θεσμική εφαρμογή

θεσμική προσαρμογή

αιτιώδης συνάφεια

αρχή του αιτιώδους των περιορισμών

επιφύλαξη νόμου, γενική/ ειδική

οριοθετήσεις περιορισμών

SUMMARY – ENTRIES

In this paper there was examined the subject of the restrictions of the constitutional rights. There were presented the kinds of the restrictions, their use and their interaction to the institutions and the legislation. There was also explained in which cases are the restrictions forbidden by the Constitutional

Law and, on the other hand, in which cases they are necessary and therefore ordered by the Constitution for the right function of the institutions. There was specially emphasized that the “reasonable connection” is highly needed for us to know whether the restrictions are legal or not. Lastly, a separate chapter was dedicated to the “reserve of law” and the “restrictions’ restrictions” as well, about their actual role in the constitutional legal system.

aggravations

restrictions

limitations

general enforcement

institutional enforcement

institutional adjustment

reasonable connection

principle of the reasonability of the restrictions

reserve of law, general/ specific

restrictions’ restrictions

ΠΙΝΑΚΑΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ

αρχή της αναλογικότητας

* **ΣτΕ 2112/1984** (ΤοΣ, ΙΑ' (1985), σελ. 63 επ.): «Οι εκ μέρους του νομοθέτου, και της διοικήσεως επιβαλλόμενοι περιορισμοί εις την άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων πρέπει να είναι μόνον οι *αναγκαίοι* και να συνάπτονται προς τον υπό του νόμου επιδιωκόμενον σκοπόν. Ειδικότερον πρέπει να τελούν εις άμεσον σχέσιν όχι μόνον προς τον σκοπόν τούτον, αλλά και προς τα ήδη νομίμως ή εν τοις πράγμασι κεκτημένα ουσιαστικά προσόντα ή καταστάσεις (π.χ. γνώσεις επιστήμης ή τέχνης) των υποψηφίων ασκήσεως ορισμένου επαγγέλματος...»

θεωρία του πυρήνα των θεμελιωδών δικαιωμάτων

* **ΑΠ 926/1979** (Ολ. ΕΕΝ 1979, σελ. 737 επ.): Το δικαστήριο έκρινε αντισυνταγματικό, ως παραβιάζον τον πυρήνα του άρθρ.14§1Σ (ελευθερία διατύπωσης και διάδοσης των στοχασμών) το άρθρο 36 του Ν. 75/1975, με το οποίο απαγορεύεται ρητά *οποιαδήποτε κρίση* για το πρόσωπο διαιτητών ή κριτών κλπ. *οποσδήποτε εκδηλούμενη* από αθλητή, προπονητή ή μέλος του διοικητικού συμβουλίου των διαγωνιζόμενων σωματείων πριν ή μετά την τέλεση κάθε αγώνα, διότι «δεν εισάγει απλώς περιορισμούς και προϋποθέσεις (έστω και αυστηρές) διά την άσκηση του εν λόγω δικαιώματος, αλλά αφαιρεί ολοσχερώς εκ του ως άνω κύκλου προσώπων το δικαίωμα τούτο του εκφράζειν τους στοχασμούς των επί των ενδιαφερόντων αυτά ως άνω θεμάτων των...»

* **ΣτΕ 4129/1980** (ΤοΣ, Ζ' (1981), σελ. 681 επ.): Το δικαστήριο έκρινε αντισυνταγματικό τον καθορισμό κατώτατης τιμής πώλησης των εφημερίδων, επικαλούμενο το «*ουσιώδες στοιχείο του θεσμού*».

* **Ολ. ΣτΕ 903/1981** (ΤοΣ, Ζ' (1981), σελ. 701 επ.): Η Ολομέλεια, που δίκασε την προηγούμενη υπόθεση κατά παραπομπή, θεωρεί αντισυνταγματικές εκείνες τις επεμβάσεις που «*αίρουν πράγματι*» το συνταγματικό δικαίωμα.

* **Ολ. ΣτΕ 1503/1982** (ΤοΣ, Η' (1982), σελ. 576 επ.): Η απόφαση αυτή χρησιμοποιεί τη διατύπωση ότι «*δι' αυτών*» -εννοεί των περιορισμών- «*δεν εξαφανίζεται ή δεν καθίσταται αδρανής*...»

* **ΣτΕ 1502/1984**: Η απόφαση αυτή δέχεται ότι οι περιορισμοί κυκλοφορίας που θεσπίζει ο Κώδικας Οδικής Κυκλοφορίας χάριν αποφυγής συμφόρησης είναι θεμιτοί διότι δεν θίγουν τον πυρήνα, δηλαδή δεν παρακωλύουν ουσιωδώς την άσκηση του δικαιώματος της επιλογής του μέσου μεταφοράς κατά το άρθρο 5§1.

* **ΣτΕ 2918/1986**: Το δικαστήριο σημειώνει πως οι αγορανομικές διατάξεις αποτελούν θεμιτούς περιορισμούς του άρθρου 5§1 «εφόσον δεν εξικνούνται μέχρι ουσιώδους παρακώλυσεως του επαγγέλματος». Η ίδια απόφαση περιλαμβάνει τελικά τη γενική και σαφή σκέψη, πως οι περιορισμοί των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν μπορούν να φτάνουν ως την «ουσιώδη παρακώλυση της άσκησής» τους.

ο αντικειμενικός και απρόσωπος χαρακτήρας του περιοριστικού νόμου

* **ΣτΕ 2112/1984**: Σύμφωνα με το ΣτΕ, οι περιορισμοί «είναι συνταγματικώς επιτρεπτοί μόνο εφ' όσον ορίζονται γενικώς κατά τρόπο αντικειμενικών...»

* **Ολ. ΣτΕ 2858/1986**: Η Ολομέλεια δέχτηκε πως η απαγόρευση μετάβασης στο εξωτερικό για τους οφειλέτες του δημοσίου δεν προσκρούει στο άρθρο 5§1, φτάνει ο νόμος να προβλέπει ο ίδιος τις πραγματικές προϋποθέσεις κατά τρόπο γενικό, σαφή, συγκεκριμένο και αντικειμενικό.

* **ΣτΕ 2252/1986**

* **ΣτΕ 3022/1986**

* **ΣτΕ 339/1984**

* **ΣτΕ 3180/1984**

η συμφωνία προς την ελεύθερη δημοκρατική τάξη

* **ΣτΕ 475/1989**, ΤοΣ 1989, σελ. 133 επ.

* **ΣτΕ 664/1990**, ΕλλΔνη 1991, σελ. 897

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- * *Δαγτόγλου, Π.Δ.*, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, Τ. Α΄, Αθήνα – Κομοτηνή 2005
- * *Δημητρόπουλου, Ανδρέα Γ.*, Συνταγματικά Δικαιώματα, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, Τ. Γ΄, Αθήνα 2004
- * *Δημητρόπουλου, Ανδρέα Γ.*, Συνταγματικά Δικαιώματα, Γενικό Μέρος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τ. Γ΄, Ημιτ. Ι, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2005
- * *Μάνεση, Αριστόβουλου Ι.*, Συνταγματικά Δικαιώματα, Α΄ Ατομικές Ελευθερίες, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις, Θεσσαλονίκη 1981
- * *Τσάτσου, Δημητρίου Θ.*, Συνταγματικό Δίκαιο, Τ. Γ΄, Θεμελιώδη Δικαιώματα, Ι. Γενικό Μέρος, Αθήνα – Κομοτηνή 1988
- * *Χρυσόγονου, Κ.Χ.*, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Αθήνα – Κομοτηνή 2002